

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОЇ РАДИ ЛЬВОВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто діяльність міської ради Львова в роки Першої світової війни. Охарактеризовано проведені зміни в організаційній структурі ради в умовах російської окупації та відновлення австрійської влади. З'ясовано ступінь їх ефективності та розкрито ставлення українського політикуму та української громади міста до міської влади.

Ключові слова: Галичина, Львів, міська рада, міське самоврядування, Перша світова війна.

Ivanyk M.

ACTIVITY OF THE LVIV CITY COUNCIL DURING THE PERIOD OF THE FIRST WORLD WAR

The article analyzes the activity of the Lviv City Council during the years of the First World War. The paper describes the changes made in the organizational structure of the Council under the Russian occupation and after the restoration of the Austrian government. It elucidates the effectiveness of these changes and reveals the attitude of Ukrainian politicians and the Ukrainian community of the city to the municipal authorities.

Keywords: Galicia, Lviv, City Council, municipal self-government, First World War.

Початок Першої світової війни, російська окупація, повернення австро-угорських військ у червні 1915 р. до Львова та запровадження військового стану негативно вплинули на діяльність міської ради як представницького органу міської громади. Проте, незважаючи на надзвичайно несприятливі умови, міська рада Львова доклала максимум зусиль для забезпечення життєдіяльності міста. Традиції міського самоврядування, що були започатковані з прийняттям Статуту Львова 14 жовтня 1870 р., виявилися доволі стійкими. Подекуди, особливо в періоди зміни влади, міська рада залишалася чи не єдиним легітимним органом, який користувався довірою населення. Українська громада Львова у своїх національних устремліннях пройшла довгий шлях від спроб добитися належного представництва в міській раді до відкритого декларування своїх державницьких устремлінь на сесійних засіданнях.

Пов'язана з проблемою історіографія доволі об'ємна, більшою мірою польська, меншою мірою українського походження. Окремі аспекти проблеми досліджувалися в працях Б. Януша¹, Я. Бялини-Холодецького², Ф. Пшисецького³, С. Россовського⁴, С. Лемпільського⁵, І. Петровича⁶, О. Мазура та І. Патера⁷, низки

інших дослідників. Найбільш повно дану проблему розкрила Г. Крамарж⁸. Проте поза увагою дослідників залишився такий важливий аспект досліджуваної проблеми, як взаємовідносини української громади Львова з міською владою в аналізований період. У цьому полягає головна мета дослідження.

Налагоджений механізм міського самоврядування в довоєнний період, у поєднанні зі «столичним» статусом, сприяв економічному та культурному розвитку міста. Особливості виборчої ординації до міської ради, що характеризувалася високим майновим цензом, забезпечували обрання високопрофесійного складу міської ради та керівництва міста. Львів перетворився на четверте за величиною місто в імперії, важливий адміністративний та культурний центр, осередок політичного та економічного життя трьох народів – українців, поляків та євреїв. Багатонаціональне та мультикультурне середовище Львова було одночасно його сильною та слабкою стороною та пророкувало зростання міжнаціональних протиріч у переломні моменти історії.

Низка положень виборчої ординації до міської ради Львова надавала виборчі права лише незначній частині городян, перетворюючи їх на особливу упривілейовану касту обраних, які обирали та обиралися до міської ради, керували магістратом. Чи не головним своїм завданням вони вважали «плекання польськості» Львова. При сприянні офіційного Відня, цього правила неухильно дотримувалися всі президенти міста автономічної доби від Ф. Земляковського до Ю. Ноймана та «військового президента» Т. Рутовського. Найбільш невдоволено таким станом речей залишалася українська громада Львова, яка не була представлена в міській раді та магістраті та не мала впливу на їх діяльність.

Обрана 16 січня 1913 р. міська рада керувала містом у роки воєнного лихоліття. Про події 28 червня 1914 р. в Сараєві львів'яни дізналися того ж дня. За ініціативою президента Ю. Ноймана 1 липня 1914 р. була скликана надзвичайна сесія міської ради. Зі 100 радників на сесії були присутніми лише 59 осіб. У своєму виступі Ю. Нойман від імені міської ради та львівського громадянства запевнив Відень у лояльності та запропонував висловити офіційні співчуття з приводу загибелі представників правлячої династії.⁹ Члени Українського парламентарного клубу 16 липня 1914 р. провели у Львові нараду, засудили сараєвські події, принагідно закликавши Відень прискорити реалізацію низки українських вимог, зокрема скликання парламенту, відкриття українського університету у Львові та прийняття українців на адміністративні та судові посади.¹⁰ Згодом, 1 серпня 1914 р., представники трьох провідних галицьких українських партій – УНДО, УСРП та УНДП – створили Головну українську раду (ГУР) на чолі з Костем Левицьким. Також було прийнято рішення про необхідність організації Легіону українських січових стрільців (УСС). Створений 4 серпня 1914 р. емігрантами з Наддніпрянщини Союз визволення України (СВУ) вбачав у збройному конфлікті Австро-Угорщини та Російської імперії шанс для звільнення України.

Польські політичні угруповання в Галичині створили 16 серпня 1914 р. свій координаційний орган – Головний національний комітет (Naczelny Komitet Narodowy), який задекларував створення польських збройних формувань – легіонів, на потреби яких міська рада Львова виділила 1,5 млн. корон.¹¹ Виділення такої значної суми з міського бюджету викликало негативну реакцію української спільноти, оскільки прохання про стягнення коштів на потреби українського легіону не розглядалося взагалі. Делегація ГУР в складі М. Павлика, С. Барана, І. Ківелюка, В. Темницького та послів віденського парламенту Л. Цегельського та К. Трильовського прибула на аудієнцію до намісника В. Коритовського та вручила йому письмовий

протест, де заявлялося, що виділення такої значної суми з міського бюджету є порушенням прав українського населення Львова, і містився заклик не допустити до виконання цієї ухвали.¹² На протест не відреагували.

Зазнавши поразки в Галицькій битві, австро-угорська армія була змушена залишити Галичину. Доля Львова фактично вирішилася ще в кінці серпня 1914 р. Остаточно львів'ян переконала в цьому масова евакуація державних установ та чиновників із частиною вищого духовенства в ніч з 30 на 31 серпня 1914 р. За деякими оцінками, Львів залишило близько 40 тис. осіб.¹³ У таких умовах єдиним легітимним органом влади у Львові залишилася міська рада. За відсутності президента Ю. Ноймана управління Львовом перейшло до трьох віце-президентів та радників, що залишились у місті. З ініціативи віце-президентів Т. Рутовського, Л. Штала та Ф. Шляйхера, які склали своєрідну президію, 31 серпня 1914 р. була скликана надзвичайна сесія ради. Головним завданням, яке постало перед присутніми, стало забезпечення спокою і порядку на вулицях міста, недопущення паніки та грабежів. Тому насамперед було узгоджено текст відозви до мешканців міста, де в категоричній формі містився заклик до збереження правопорядку та відновлення нормальної життєдіяльності міста, відкриття продовольчих магазинів, припинення продажу алкоголю. Т. Рутовський наказав також відновити рух трамваїв та освітлення вулиць. Другим важливим рішенням було створення Міської громадянської охорони. Цього ж дня за підписом трьох віце-президентів була опублікована відповідна відозва, яка закликала мешканців до покори відділам міської охорони.¹⁴

Рішучі та енергійні дії міської ради на деякий час вгамували пристрасті та внормували ситуацію в місті. На мурах міста з'явилася відозва президії, що повідомляла про прихід російських військ та застерігала від будь-яких непередуманих дій. Подібну відозву «До українців м. Львова» оголосив й український міський комітет.¹⁵

Частини російської армії, без жодного пострілу, впродовж першої половини дня 3 вересня 1914 р. зайняли Львів. Воєнним комендантом Львова було призначено полковника Сергія Шереметьєва, який не заперечував проти виконання міською радою своїх, насамперед господарських, функцій. 5 вересня 1914 р. Т. Рутовський запросив С. Шереметьєва на засідання міської ради. У своїй вітальній промові, під час представлення губернатора міським радникам, назвав його «людиною великого серця та шляхетних почуттів». У свою чергу, С. Шереметьєв запевнив присутніх, що докладе максимум зусиль для покращення становища міста, та побажав радним добрих результатів в їхній праці.¹⁶ Загалом проти поляків та євреїв не вживалось різких обмежень чи репресій. Дещо відмінною була позиція С. Шереметьєва стосовно української громади Львова та її культурно-освітніх та релігійних установ. Насамперед він проігнорував митрополита Андрея Шептицького, відвідавши з візитом лише римо-католицького та вірменського архієпископів Й. Більчевського та Й. Теодоровича.¹⁷ На прохання української делегації на чолі з С. Бараном про збереження українських інституцій відповів відмовою. Відмовив також делегації на чолі з В. Шухевичем, яка представляла українські економічні та культурні товариства. Делегацію прийняв, проте на прохання дозволити товариствам продовжити свою діяльність та використовувати українську мову заявив, що справа товариств тепер не на часі і що він знає про існування лише єдиної російської мови.¹⁸

У вересні 1914 р. управління Галичиною перейшло до генерал-губернатора Георгія Бобринського. Для управління міськими справами запроваджувалася посада градоначальника. Спочатку цю посаду обіймав генерал-майор Ейхе, а з середини жовтня 1914 р. – колишній поліцмейстер в Києві та Мінську О. Скаллон. Слід зазна-

чити, що градоначальник Львова мав у своєму підпорядкуванні помічника, секретаря та управителя канцелярії¹⁹ і його функції фактично зводилися до дублювання розпоряджень вищих властей для президії міської ради, оскільки остання продовжувала керувати повсякденним життям міста.

Реорганізувалася і міська рада, оскільки близько половини радних залишили Львів, а особовий склад секцій ради скоротився наполовину. Це питання розглядалося на засіданні міської ради 19 вересня 1914 р. Т. Рутовський вніс свої пропозиції щодо реорганізації ради, і вони були прийняті. Нова структура ради передбачала створення 5 комісій: добродійної, фінансової, технічної, охорони здоров'я та шкільництва. Дві комісії – фінансову та шкільництва – очолив Т. Рутовський.²⁰

Визначальною для взаємовідносин міської ради з новою владою стала аудієнція, яку дав генерал-губернатор у своїй резиденції в будівлі Галицького намісництва. У великому залі резиденції 23 вересня 1914 р. відбувся офіційний прийом Г. Бобринським представницької делегації міста. У вітальній промові Т. Рутовський наголосив, що «населення цього старовинного слов'янського па польського міста прийняло переможну армію зі спокоєм, честю та довірою». Далі звернувся до генерал-губернатора з проханням дозволити діяльність міського уряду. Промова Г. Бобринського, виголошена ним у відповідь, більше нагадувала своєрідний маніфест, програму дій нової влади, кінцевою метою якої була русифікація галицького краю. На початку свого виступу Г. Бобринський подякував присутнім за підтримання порядку та спокою у місті та висловив сподівання на співпрацю в майбутньому. Проте відразу після цього в доволі категоричній формі озвучив низку тез, які не залишили в присутніх жодних сумнівів у справжніх намірах росіян щодо Галичини. Характеризуючи поставлені перед ним основні завдання, Г. Бобринський заявив, що Східна Галичина і Лемківщина – давні невід'ємні частини єдиної великої Русі, що корінне населення на цих землях завжди було російським, що устрій цих земель повинен ґрунтуватися на російських засадах та запроваджуватимуться російська мова, право та державний устрій.²¹ Г. Бобринський охопив у промові і питання управління та діяльності органів місцевого самоврядування. Заборонив скликання сейму та проведення засідань повітових, міських та громадських рад, проте дозволив останнім виконувати свої обов'язки за умови, якщо вони виявлять лояльність до російської влади.

Реорганізована міська рада продовжила свою діяльність у складних умовах, оскільки росіяни розпочали реалізацію своїх планів. Ще в кінці вересня 1914 р. з'явилася низка постанов, якими заборонялася діяльність будь-яких суспільно-політичних та економічних установ до часу отримання ними відповідного дозволу. Заборонялася також діяльність освітніх установ за винятком ремісничих шкіл. На друковану продукцію було запроваджено цензуру. Без її проходження заборонялося друкувати практично все: інформаційні повідомлення з фронтів, плакати, відозви, листівки. Заборонялося продавати в кіосках та книгарнях та видавати в бібліотеках книжки російською та українською мовами, якщо вони видавалися за межами Російської імперії. Те саме стосувалося і друкованої продукції іншими мовами, якщо її зміст визнавався ворожим російським інтересам. Та, незважаючи на численні обмеження, президія міста забезпечила життєдіяльність міста, наскільки це було можливо в умовах російської окупації.

Після повернення австро-угорських військ до Львова 22 червня 1915 р. відразу постало питання реорганізації управління містом. Міська рада фактично втратила легітимність, оскільки у місті залишилося лише 39 радних. В умовах військового

стану проведення нових виборів визнавалося недоцільним, тому було прийнято рішення про ліквідацію міської ради. Розпорядженням Намісництва від 30 червня 1915 р. міська рада оголошувалася розпущеною, а вся повнота влади у місті передавалась урядовому комісару.²² На цю посаду було призначено колишнього львівського старосту Адама Грабовського. Також створювався допоміжний орган – Прибічна рада – з чисельністю в 21 особу.²³

Урядування Прибічної ради відбувалося в умовах загострення внутрішньополітичної ситуації, викликаного масовими репресіями австрійських військових властей, які подекуди нічим не поступалися репресіям періоду російської окупації. Не допомогла й обрана Прибічною радою делегація, яка відвідала Відень та подякувала цісарю за звільнення. Арешти, суди, смертні вироки, поліцейський терор стали повсякденним явищем тогочасного Львова. У шпигунстві, колаборації, русофільстві, дезертирстві, укриванні полонених та ін. Було звинувачено значну частину абсолютно не винних людей. Чи не головним об'єктом репресій стало українське населення. Переслідувань зазнали греко-католицьке духовенство, підприємці, інтелігенція. Атмосфера підозрливості, доносів, поліцейського терору панувала в львівському середовищі і в кінцевому підсумку сприяла радикалізації громадянства та зростанню антиавстрійських настроїв як в українському, так і в польському середовищах.

Поступово відновлювали свою діяльність українські суспільно-політичні та економічні організації та установи. Ще напередодні вступу австро-угорських військ було створено Комітет українців міста Львова під головуванням А. Чайковського. Особливо українська спільнота опікувалася Легіоном УСС. Літом 1915 р. у Львові було створено збірну станицю УСС на чолі з комендантом М. Волошиним. Тоді ж жіноча організація «Українська самаритянська поміч» отримала у своє розпорядження шпиталь, в якому надавала допомогу пораненим бійцям Легіону УСС. В грудні 1915 р. ініціативний комітет на чолі з І. Трушем та Є. Макарушкою звернувся до міської ради та Намісництва з пропозицією спорудження на площі святого Юра пам'ятника на честь УСС. Було створено «Комітет звеличення подвигів УСС», а львівське товариство «Академічна громада» оголосила про намір видати «Пам'ятну книгу», присвячену полеглим у війні стрільцям. У лютому 1916 р. було створено Товариство допомоги стрільцям-інвалідам, українським буковинським добро вольцям, вдовам і сиротам війни під назвою «Стрипа».²⁴ Слід зазначити, що звернення українських організацій до міської ради з проханням про фінансову допомогу, як правило, ігнорувались. Інтереси української громади Львова міська рада залишала поза увагою.

У листопаді 1916 р. суспільно-політична ситуація у Львові загострилася. Причиною стало проголошення Польського королівства та надання «повної» автономії Галичині Німеччиною та Австро-Угорщиною. З цього приводу відбулось урочисте засідання Прибічної ради. Виступи А. Грабовського та низки інших членів ради характеризувалися лояльністю до австрійської влади.²⁵ Ці події посилили тенденцію до загострення українсько-польських протиріч. Сторони по-різному бачили майбутнє Галичини. Реакція провідних українських політичних організацій на маніфест була різко негативною. УПР, СВУ, ЗУР виступили різко проти та закликали до «оборони, до боротьби». Український політикум небезпідставно вбачав в маніфесті небезпеку посилення полонізації Галичини.

Початок 1917 р. виявився багатим на політичні події загальноміського значення. 31 січня 1917 р. до Львова повернувся Т. Рутовський. З цього приводу було проведено низку урочистостей за участі урядового комісара та Прибічної ради, що розцінювалися українською громадою міста як політична маніфестація.²⁶ Натомість,

коли 10 вересня 1917 р. українська громада Львова та духовенство урочисто вітали повернення А. Шептицького, Прибїчна рада на подїю не відреагувала.

У лютому 1917 р. відбулися зміни в керівництві містом. А. Грабовського звільнили, натомість на його місце призначили Т. Рутовського. Перше засідання Прибїчної ради під головуванням Т. Рутовського відбулося 17 березня 1917 р. Урядування Т. Рутовського припало на період різкого зростання патріотичних настроїв як в українському, так і в польському середовищах. Прибїчній раді на чолі з урядовим комісаром відповідати викликам часу ставало дедалі важче. Факт призначення на свої посади комісара та членів ради обмежував можливості та ініціативу міського уряду та не додавав авторитету в очах львів'ян. Поступово визрівало розуміння необхідності реорганізації міського управління і в Намісництві. Розглядалося кілька варіантів вирішення проблеми, остаточно було прийнято рішення вибори не проводити, а відновити раду, обрану ще в 1913 р. Указом Намісництва від 31 січня 1918 р. поновлювалися повноваження розпущеної в 1915 р. міської ради. До її складу увійшло 58 радних, обраних у 1913 р., та 42 радних, докооптованих із середовища найбільш впливових та знаних у Львові людей. Т. Рутовський очолив новостворений орган, який отримав назву Тимчасова міська рада. Саме до складу цієї ради вперше увійшли українці. Міськими радними Львова стали С. Федак, В. Нагірний, І. Громницький, Т. Лежогубський та Й. Онишкевич.²⁷

Вже на першому засіданні, 19 лютого 1918 р., між українськими та польськими радними виник політичний конфлікт, приводом для якого стало підписання 9 лютого 1918 р. Берестейського мирного договору між центральними державами та УНР, за яким до УНР відходили Холмщина, частина Підляшшя та Волині. Польські радні у своїх виступах протестували проти укладених угод, натомість українські радні оцінили ці домовленості як акт історичної справедливості.²⁸ Декларації польських та українських радних набували дедалі радикальнішого характеру. Враховуючи загострення внутрішньополітичної напруги, Намісництво вирішило змінити керівництво ради. Через стан здоров'я Т. Рутовський повноцінно виконувати свої обов'язки не міг, тому 11 березня 1918 р. його було звільнено та призначено В. Стесловича.²⁹

Новий комісар Львова вважав за необхідне реорганізувати управління містом шляхом проведення виборів до міської ради. З цією метою в червні 1918 р. вживалася низка заходів щодо підготовки до виборів. Однією з основних проблем, навколо якої точились дискусії, була проблема реформування виборчого закону. Українські радні всіляко підтримували ідею демократизації виборчого закону, оскільки сподівалися на збільшення свого представництва в майбутній міській раді. Серед польських радних ідею зміни закону підтримували польські соціалісти, на протигагу національним демократам (ендекам). Останні вважали збереження чинного закону про вибори запорукою збереження «польськості» Львова.³⁰

Стрімкий розвиток політичних подій не дозволив ці наміри реалізувати. 7 жовтня 1918 р. Рада Регеренційна проголосила незалежність Польської держави. Для відзначення такої події Тимчасова міська рада зібралася на своє засідання 20 жовтня 1918 р. Приймалася низка ухвал та резолюцій із висловленням підтримки цьому акту. Реакція українських радних була протилежною. Радний Т. Лежогубський у своїй промові зазначив, що «обидва народи повинні мати незалежні держави».³¹ В середовищі польських та українських політиків та громадських діячів поступово утверджувалась думка про неминучість українсько-польського конфлікту за Львів та Галичину.

Відсутність українців серед міських радних негативно впливала на ставлення української громади Львова до міської влади. В свою чергу, міська рада інтереси українського населення міста ігнорувала. Ситуація не змінилась і на початку 1918 р.,

коли до складу Тимчасової міської ради увійшли 5 українців. Навпаки, рівень українсько-польського протистояння лише зріс, що позначалося на ефективності діяльності міської влади негативно.

Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення національного аспекту в діяльності міської ради Львова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ *Janusz B.* 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 – 22.VI.1915) – Warszawa: Gebethner i Wolf, 1915. – 262 s.
- ² *Cholodecki-Białyna J.* Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. – Lwów, 1930. – 179 s.
- ³ *Przysiecki F.* Rządy rosyjskie w Galicji Wshodniej. – Piotrków, 1915. – 74 s.
- ⁴ *Rossowski St.* Lwów podczas inwazyi. – Lwów: Drukarnia Ossolineum, 1915. – 271 s.
- ⁵ *Łempicki S.* Tadeusz Rutowski. 3 września 1914 – 20 czerwca 1915. – Lwów, 1917. – 72 s.
- ⁶ *Петрович І.* Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915. – Відень: Накладом видавництва „Політична бібліотека”, 1915. – 116 с.
- ⁷ *Мазур О., Патемер І.* Львів у роки Першої світової війни. – С. 304–324 // Львів: історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – 648 с.
- ⁸ *Kramarz H.* Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta. – Kraków: Wyda-wo Naukowe WSP, 1994. – 135 s.
- ⁹ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 49. – Спр. 602. – Арк. 685–686.
- ¹⁰ *Мазур О., Патемер І.* Львів у роки Першої світової війни // Львів: історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 304.
- ¹¹ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 49. – Спр. 602. – Арк. 751–752, 754.
- ¹² *Cholodecki-Białyna J.* Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. – Lwów, 1930. – S. 30.
- ¹³ *Kramarz H.* Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta. – Kraków: Wyda-wo Naukowe WSP, 1994. – S. 36.
- ¹⁴ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 49. – Спр. 602. – Арк. 771–773.
- ¹⁵ Оdezwy i rozporządzenia z czasów rosyjskiej okupacji m. Lwowa 1914 – 1915. – Lwów, 1915. – 16 s.
- ¹⁶ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 49. – Спр. 602. – Арк. 776–780.
- ¹⁷ *Cholodecki-Białyna J.* Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. – Lwów, 1930. – S. 56.
- ¹⁸ *Мазур О., Патемер І.* Львів у роки Першої світової війни // Львів: історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 310.
- ¹⁹ *Петрович І.* Галичина під час російської окупації: серпень 1914 - червень 1915. – Відень: Накладом видавництва „Політична бібліотека”, 1915. – С. 13–14.
- ²⁰ ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 49. – Спр. 602. – Арк. 781–783.
- ²¹ *Janusz B.* 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 – 22.VI.1915). – Warszawa: Gebethner i Wolf, 1915. – S. 153–156.
- ²² ДАЛО. – Ф. 3. – Оп. 43. – Спр. 603. – Арк. 23
- ²³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 6102. – Арк. 101–103.
- ²⁴ *Мазур О., Патемер І.* Львів у роки Першої світової війни // Львів: історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 315–317.
- ²⁵ ДАЛО. – Ф. 3 – Оп. 1. – Спр. 6102. – Арк. 183.
- ²⁶ *Kramarz H.* Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta. – Kraków: Wyda-wo Naukowe WSP, 1994. – S. 71.
- ²⁷ ДАЛО. – Ф. 2 – Оп. 22. – Спр. 1911. – Арк. 24–31.
- ²⁸ Там само. – Арк. 15–16.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 9.
- ³⁰ ДАЛО. – Ф. 2. – Оп. 22. – Спр. 1911. – Арк. 490.
- ³¹ Там само. – Арк. 677.